

Türk Romanında Mekânın Dönüştürücü Etkisi: *Kafamda Bir Tuhaflık*

The Transformative Effect of Space in Turkish Novel: *Kafamda Bir Tuhaflık*

Dr. Mehmet TÛTAK

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Van, Türkiye

ORCID: 0000-0003-0845-6726 | Email: mehmettutakk@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Cite as/Atıf: Tütak, M. (2024). Türk romanında mekânın dönüştürücü etkisi: kafamda bir tuhaflık. *Fikriyat Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 254-262.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 13.12.2024 **Kabul Tarihi / Accepted:** 23.12.2024

Yayın Tarihi / Published: 31.12.2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December 2024

Cilt/ Volume: 4 Sayı/ Issue: 2

Sayfa / Page: 254-262

İntihal / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two reviewers and confirmed to be plagiarism-free.

Yayıncı / Published by: Siirt Üniversitesi Fikriyat Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi / Siirt University Journal of Social Sciences Research

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mehmet TÛTAK). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

Öz

Tarih boyunca birçok disiplinin odağa aldığı mekân, kişiler arası ilişkilerin, sosyal ve kültürel değişimin doğru anlaşılmasını sağlayan temel yapılardan biridir. Kültür, kimlik, aidiyet, bağlanma, uyum üzerinde önemli etkileri bulunan mekân sadece birey yaşamını değil toplumsal alanı da dönüştürür. Dünyayı algılama biçimini şekillendirir. Mekânın dönüştürücü etkisi, bireysel deneyimlerin içsel bir parçasını teşkil eder. Mekânlar bireyleri sosyal, psikolojik ve kültürel boyutlarda etkiler; algıları şekillendirir ve ruh dünyasında kalıcı izler bırakır. Edebi bir eser söz konusu olduğunda mekân; kimi zaman sosyolojik değişimin yansıma alanı, bazen insanın ruh durumunu anlatmaya yarayan somut bir çevre, kimi zaman da geçmişe duyulan özlemin ve geçmişin bir daha geri getirilemeyeceği gerçeğinin birer göstergesi olabilir. Bu çalışmada mekân ve mekânın dönüştürücü etkisi, roman özelinde ele alınacaktır. Romanlarında mekân konusuna önem veren Orhan Pamuk'un Kafamda Bir Tuhaflık adlı romanından hareketle mekânın eser kişilerinin yaşamlarını ve kamusal alanı nasıl değiştirip dönüştürdüğüne değinilecektir. Zira edebi eserlerde mekân, yalnızca hikâyenin geçtiği bir arka plan olmaktan öte, çok katmanlı anlamlar taşıyan bir anlatı unsuru olarak karşımıza çıkar. Mekân; kimi zaman toplumsal ve sosyolojik değişimlerin yansıma alanı olarak hizmet eder, bireylerin yaşadığı değişim ve dönüşüm süreçlerini görünür kılar. Bazı karakterlerin ruh durumlarını, psikolojik derinliklerini ve iç çatışmalarını somut bir çevre aracılığıyla anlatmaya olanak tanır. Aynı zamanda, geçmişe duyulan özlemi, kaybedilen değerleri ve geçmişin bir daha geri getirilemeyecek olması gerçeğini vurgulayan bir sembol haline gelebilir.

Anahtar Kelimeler: Mekân, mekânın dönüştürücü etkisi, Türk romanı, Orhan Pamuk

Abstract

Throughout history, space, which has been the focus of many disciplines, is one of the basic structures that provide a correct understanding of interpersonal relations, social and cultural change. Space, which has significant effects on culture, identity, belonging, attachment and harmony, transforms not only the individual's life but also the social sphere. It shapes the way we perceive the world. The transformative effect of space constitutes an internal part of individual experiences. Spaces affect individuals in social, psychological and cultural dimensions; they shape perceptions and leave permanent traces in the spiritual world. When it comes to a literary work, space can sometimes be the reflection area of sociological change, sometimes a concrete environment that helps to describe the human state of mind, and sometimes an indicator of longing for the past and the fact that the past cannot be brought back. In this study, space and the transformative effect of space will be discussed in the context of novels. Orhan Pamuk, who attaches importance to the subject of space in his novels, will touch on how space changes and transforms the lives of the characters in the work and the public sphere based on his novel *Kafamda Bir Tuhaflık*. In literary works, space is more than just a background where the story takes place, it also appears as a narrative element with multi-layered meanings. Space sometimes serves as a reflection area of social and sociological changes, making visible the processes of change and transformation experienced by individuals. Sometimes it allows the characters' states of mind, psychological depths and inner conflicts to be told through a concrete environment. At the same time, it can become a symbol that emphasizes longing for the past, lost values and the fact that the past cannot be brought back.

Key Words: Space, Transformative effect of space, Turkish novel, Orhan Pamuk

Giriş

Arapça bir sözcük olan mekân, ‘olmak’ manasındaki ‘kevn’ sözcüğünden türemiş olup ‘oluşun meydana geldiği yer, obje veya kişilerin bulunduğu yer’ gibi anlamları üstlenir (Kutluer, 2003, s. 550). Tarih boyunca birçok disiplinin odağı aldığı mekân farklı anlamlar üstlenmiştir. Söz gelimi “Mimarlar için kendi özerk alanları olan mekân, çevresel psikolojiciler için psikolojik süreçlerin gerçekleştiği yer, tarihçiler için zamana bağımlı uzam, pragmatistler için ölçülüp biçilerek insan için mükemmel ölçülerde üretilen alan, ekonomistler için üretim tüketim ilişkilerinin düzenlendiği coğrafyadır” (Adıgüzel Özbek & Ertürk, 2017, s. 79).

Mekân, ilkçağ felsefesinde Parmenides, Zenon, Empedokles, Anaxagoras, Demokritos, Platon, Aristoteles gibi filozofların temel uğraşları arasında yer almıştır. Bu dönemde “mekân dış duyarlığımızın a priori formudur ve yan yana bulunma düzenidir (Ülken, 1969, s. 146). İslam felsefesinin önemli temsilcilerinden Gazzali’ye göre ise “mekân kapsayan (içine alan) cismin iç yüzeyinin, içteki cisme temas etmesinden ibarettir. Bu durumda boşluk olmadığına göre kâinatın her şey kuşatılmıştır, yani bir mekânı vardır ve hareketleri bu mekân içinde olur” (Kahveci, 2017, s. 103).

Rönesans dönemi filozofları da mekân olgusuna ilişkin farklı teorilere imza atmışlardır. Söz gelimi maddi cisimlerin varlığından bağımsız olarak taşınmaz bir alanın var olduğuna inanan Newton mekânı içinde hiçbir maddi cisim bulunmasa bile var olacak olan bir olgu olarak tasarlar (Freudenthal, 1986, s. 13). Newton’a göre “mekân kendinin ve başka şeylerin yerleridir. Yer olması tabiatından dolaydır. Mekân mutlak yer’dir. Mutlak yerden nakil ise, mutlak harekettir. Sonsuzdan sonsuza kadar, konumların birbirine göre aynı kaldığı yerler hareketsizdir (yani kendileri hareket etmezler). Bu düşünce şekline göre de hareketsiz kalmak zorundadırlar. Hareketsiz mekân ise hareketsiz yerlerden meydana gelir” (Kahveci, 2017, s. 104).

Mekânın felsefi içeriğine dikkat çeken diğer bir filozof, Immanuel Kant’tır. Kant, mekânın nesnel, kendi kendine yeten gerçeklikler olmadığını, duysal ve bilişsel yetelerimizin öznel gereksinimleri olduğunu iddia eder. Çağdaş düşüncenin önemli temsilcilerinden olan Edward Relph (1976) ise oldukça geniş kapsamlı bir mekân tanımına başvurmuştur. Ona göre sadece gördüklerimiz değil algıladığımız, soyutluk veya boşluk olarak nitelediğimiz göreceli uzamlar da mekânın kapsamına girmektedir. Gökyüzü, deniz ve manzara oluşturan düzlükler, yüksek bir binadan izlediğimiz şehir meydanı, sokakların inşa edildiği kentsel alanlar, sıra sıra dizilen binalar; harita ve planlarla gösterilen izdüşüm düzlemleri, yıldızlararası uzay, nesnelere kapladığı yüzeyler, ülkeler tarafından talep edilen ya da tanrılara adanmış kutsal alanların tamamı bizim deneyimlerimizin ve mekân anlayışımızın kapsamıdır (s. 2). Mekânı etkileşim alanı olarak kabul eden Henri Lefebvre (2009), mekânın bir üretim aracı olduğunu iddia eder. Ona göre “kullanılan, tüketilen ürün olan mekân, aynı zamanda üretim aracıdır; mübadele ağları, hammadde ve enerji akışı hem mekânı şekillendirir hem de mekân tarafından belirlenir” (s. 111).

Mekân; insani ve doğal düzenin kaynaşması, dünyaya ilişkin anlık deneyimlerimizin önemli merkezleridir. Diğer bir ifade ile mekânlar, kullanıldıkça ve yaşandıkça anlam kazanır. Mekân ve mekânı deneyimleme süreçleri arasındaki ilişki hem kavramsal hem de fenomenolojiktir ve büyük oranda fiziksel çevremizi algılama, onunla etkileşim kurma ve onu yorumlama şeklimize göre şekillenir. Deneyimleme süreçlerinin mekân olgusunun doğası hakkında çok şey anlattığını düşünen Relph (1976) bu süreçlere odaklanarak mekânın içselliğinin dört farklı deneyim düzeyine bağlı olarak geliştiğini iddia eder. Buna göre mekâna ilişkin *ilk deneyim düzeyi*, en derin seviyelerde, sembolik anlamda hatta belki de bilinçaltı düzeyde şekillenen varoluşsal içselliktir. Bu düzeyde mekân; sıcak bir yuva, köklerin olduğu kara parçası, emniyet ve güvenlik merkezi, bakım ve ilgi alanı, bir yönelim noktası ile özdeşleşerek sembolik anlamlarla donanmıştır. Mekâna atfedilen bu nitelermeler, bireysel/öznel olsa da bir mekân duygusunun özünü yansıttığı için varoluşun merkezi olarak mekânın öz bilinçdışı ve otantik deneyimini yansıtır. *Bir sonraki deneyim düzeyi* de otantik ve öz bilinçdışı niteliktedir ancak bireysel olmaktan çok kültürel ve toplumsal eksenli olduğu için bu deneyim düzeyinde bir yere atfedilen semboller oldukları gibi sorgulanmadan kabul edilir. Bu düzeyde gerçekleşen içsellik, özellikle kutsal yerlere dahil olmanın sağladığı tinsellik veya bir anavatan bölgesinin adlandırılmış ve önemli yerlerinde tanınmanın, bilinmenin seküler deneyimiyle ilişkilidir. *Üçüncü deneyim düzeyi* olan otantik ve öz bilinçli içsellikte geleneksel, kültürel veya toplumsal adet ve modalar benimsenmeden mekânın önemini anlamaya yönelik bilinçli bir girişime dayanan bir mekân anlayışı söz konusudur. Bu düzey, kişilerin yaşadıkları mekânın kendileri için ne anlama geldiğini, ne ifade ettiğini kavramalarına olanak tanıyan

deneyimdir. Aynı zamanda çağdaş ve gerçekçi bir mekân anlayışı oluşturmayı sağladığından özel bir öneme sahiptir. Tesadüfi içsellik olarak adlandırılan *dördüncü deneyim düzeyinde* ise bulunulan mekânın niteliklerine veya önemine herhangi bir duyarlılık gösterilmez. Sadece bir yerde bulunma söz konusudur. Gündelik faaliyetler veya yapılması gereken işlerle ilgili kaygıların öncelikli hale geldiği kimi durumlarda yerin kendisine konsantre olmak, yere aidiyet hissetmek ya da bağlanmak söz konusu olmamaktadır. Mekâna karşı hiçbir ilgi veya bağlılığın hissedilmediği bu deneyim biçiminde mekâna yabancılaşmak kaçınılmaz olmaktadır (s. 142-143).

Kültür, kimlik, aidiyet, bağlanma, uyum üzerinde derin etkileri bulunan mekânın bireysel ve toplumsal yaşamı dönüştürür. Kalabalık kentlerden ücra dağ köylerine kadar makro ve mikro düzeyde olsun her mekân örüntüsü, kim olduğumuzu ve dünyayı nasıl algıladığımızı şekillendirme gücüne sahiptir. Mekânın dönüştürücü etkisi, insan olmanın bir gereği olarak deneyimlerimizin içsel bir parçasını teşkil eder. Mekânlar bireyleri sosyal, psikolojik ve kültürel boyutlarda etkiler; algıları şekillendirir ve ruh dünyasında kalıcı izler bırakır. Bunun yanı sıra mekânlar kimliğin sessiz mimarları olarak hareket ederek hayata bakış açısından kişisel tercihlere, yaşama biçiminden gündelik yaşam alışkanlıklarına kadar kişileri pek çok hususta bizi inşa eder.

Kişilerin mekânlar arasındaki hareketliliklerine, ‘insanlar neden hareket etmeyi tercih eder?’ sorusunu yanıtlamaya çalışarak açıklık getirmeye çalışan Etienne Piguet’ye göre (2018) daha yüksek ücret, daha iyi istihdam beklentisine sahip olan; riskten kaçınmayan ve yer değiştirmenin maliyetini karşılayabilen kişiler, hareket etme konusunda istekliken diğer grupta yer alan kişiler bundan kaçınmaktadır (s. 17-20). ‘Ne kadar kısa ya da uzun, ne kadar kolay veya zor olursa olsun; her yer değiştirme eylemi bir başlangıç, bir varış noktası ve karmaşık bir dizi engel içerir.’ şeklindeki önermesiyle kalkış ve varış alanlarındaki demografik, ekonomik ve politik faktörlere dikkat çeken Everett Lee (1966), ortaya attığı itme-çekme modeli ile coğrafi hareketlilik konulu çalışmalarda yeni bir çığır açar (s. 49). Tartakovsky ve Schwartz (2001) hareket için üç tür güdüyü (kendini koruma ve güvenlik arayışı, kişisel gelişim ve materyalizm) (s. 7-8) öne çıkarır. Diğer hareket teorisyenlerinden De Jong ve Fawcett (1981) yedi gelişim/ilerleme kategorisine işaret eder: maddi yaşam, statü, rahatlık, teşvik, özerklik, bağlılık ve ahlak (s. 50). Bu motivasyonların sosyal ve kültürel normların yanı sıra bireysel özelliklerle etkileşime girdiğini iddia eden bu araştırmacılar bu bağlamda üzerine gelişen risk alma eğilimi, kontrol etme güdüsünü; memnuniyet veya memnuniyetsizlik düzeyini hareket niyetlerini şekillendiren merkezi psikolojik boyutlar olarak görür.

Mekânın birey ve toplum yaşamı üzerinde birçok etkisinden söz edilebilir. Bunlardan biri de kentsel yaşamın önemli bir unsuru olan hareketlilik araçlarına erişim ile ilintilidir. Zira bir tren istasyonu, tramvay hattı veya otobüs durağına yakın bir yerde ikamet eden birinin şehrin kenar mahallelerinde yaşayan birine kıyasla seyahat olanakları açısından daha avantajlı olacağı söylenebilir. 20. yüzyılda ulaşım altyapısının sağlanması da dahil olmak üzere, kentsel alanların yapısı hızlı bir değişim, dönüşümden geçmiştir. Bu süreçte yeni banliyö, yol ve toplu taşıma sistemleri inşa edilirken kentsel alanlar çepçevre doğru hızla genişlemiş, ev ve iş yerleri giderek birbirinden ayrıldığı için hareketlilik anlayışında da ciddi değişiklikler olmuştur. Böylece 20. yüzyıldan itibaren kentsel yapıdaki değişikliklerin bir dizi potansiyel hareketlilik farklılığı ürettiği öne sürülebilir. Değişen ulaşım altyapıları ulaşım açısından şehirler arasında önemli farklılıklara neden olurken toplu taşımaya erişimi olmayan yeni banliyölerin gelişimi, hareketlilik yoksunluğu yaşayan mahalleler üretmiştir (Pooley vd., 2005, s. 13).

Peter Merriman’a göre (2009) her yerde bulunan otoyollar, havaalanları, otel lobileri, alışveriş merkezleri, tema parkları ve sanayi siteleri gibi modern tüketim ve hareketlik alanları birer yalnızlık alanı olmaktan ileri gidememiştir (s. 138). Kimi araştırmacılar ise insanların çok çeşitli şekillerde yaşadığı bu tür alanların politize edilmiş ve otorite tarafından oldukça sıkı bir şekilde kontrol edilen alanlar olduğunu iddia etmişlerdir.

Kapsadığı geniş anlam ile sosyal ve kültürel hayatın merkezinde yer alan mekân olgusu; sadece felsefe, sosyoloji, coğrafya, mimarlık gibi alanların değil toplumsal yaşamın aynası olan edebiyatın da temel malzemeleri arasında yer almaktadır.

Mekân-Edebiyat İlişkisi

“İnsanın yeryüzünde yapıp ettikleri, ilişkileri, duygu ve düşünceleri mekândan bağımsız düşünülemez. Yaşadığımız her an, bir mekâna bağlı olarak varlığımızı sürdürürüz” (Asiltürk, 2014, s.

83). Edebi bir eserde anlatıyı oluşturan olaylar, belirli bir yerde geçtiğinden, mekân tüm sanatsal metinlerin en temel unsurların biri olagelmıştır. Dahası Mekân, “edebi eserlerde insanın sınıfsal durumunu, ruh halini, toplum içindeki konumunu anlamamıza yardımcı olan önemli bir göstergedir. Mekânlar edebi eserlerde kimi zaman sosyolojik değişimin yansıma alanı, bazen insanın ruh durumunu anlatmaya yarayan somut bir çevre, kimi zaman da geçmişe duyulan özlemin ve geçmişin bir daha geri getirilemeyeceği gerçeğinin birer göstergesi olabilir” (Öner, 2020, s. 185). Mekânı, edebi eserleri biçimlendirme tiplerine göre ele alan Cemal Sakallı (2019) beş tip mekân üzerinde durmuştur. Buna göre *olay örgüsü mekânı* anlatının yapısını, gelişim merhalelerini teşkil eden olay ya da durumların, eser kişilerinin bir araya gelmesini sağlayan öğelerin yanı sıra gerilim, motif ve çatışmaların dağılımıdır. Olay örgüsünün üretimine aracılık eden, atmosfer, ilişkiler ağı, olaylar dizisinin birbiriyle bağlantısı, bütün bu unsurların işaret ettiği anlam, sezgi, tasarım ve deneyimler bütünü olay örgüsü mekânını oluşturur. Bunların dışında olay örgüsü mekânı “olayları, hikâyeyi kuran, bunlar üzerinden de temaya bizzat katılan, temanın anlamını belirginleştiren, hatta yapıtın biçimini oluşturan eylemler, bir bakıma hareketlilikler” (s. 105). *İmgesel mekânlar*, mekânın gerçekliğiyle değil mekâna ilişkin algı veya bu algının tasviri ile ilişkilidir. İmgesel mekânlarda önemli olan husus, yazın dünyasına dâhil olan doğal, tarihsel ya da kültürel mekânların ne şekilde algılandığı, uyandırdığı duygu ve çağrışımlar ile bu mekânların eserin yapı ve temasına sunduğu katkıdır. *Coğrafi mekân*, sokak, mahalle, köy, belde, kasaba, şehir, bölge; dağ, tepe, orman, göl, ırmak gibi topografik birimlerin edebiyata yansımalarıyla ilgilidir. Söz gelimi Ankara, İstanbul, Boğaziçi, Ağrı Dağı veya Çukurova gibi gerçek coğrafi mekânlar edebi bir eserin tematik kurgusunun yapılanmasına aracılık edebilir. Olay örgüsü, imgesel ve coğrafi mekânları temayla ilişkili oldukları için edebiyata içkin mekânlar olarak niteleyen Sakallı, bunlardan başka anlatı-yapısal mekânı mekânın anlatısı, mekânın yarattığı mimetik etki ve anlatı kurgusu ile ilişkilendirmiştir. Yazarın edebiyatı aşkın mekân olarak nitelediği kartografik mekânlar ise “edebiyat tarihinin ya da türlerin, temaların tarihinin, gelişme çizgisinin soyutlanmasıyla elde edilen” (s. 111) mekânlardır.

Yazarlar, anlatılarını çerçevelemek, karakterlerini şekillendirmek ve insan durumunu keşfetmek için uzun zamandır mekânı (fiziksel, psikolojik veya sembolik olsun) kullanmışlardır. Bu keşif yalnızca hikayelerin ortamlarını tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda soyut fikirleri elle tutulur gerçekliklere dönüştürerek okuyucuların hem tanıdık hem de fantastik dünyalarda dolaşmasına olanak tanır.

Edebiyatta mekân, en temel düzeyde fiziksel ortamlar olarak kendini gösterir. Bu ortamlar; geniş, uçsuz bucaksız manzaralardan klostrofobik odalara kadar uzanır. Bu tür ortamlar, anlatıyı belli bir alana bağlamaktan çok daha fazlasını yapar. Karakterlerin ruh halini şekillendirir, eylemlerini etkiler ve daha geniş temalar için metafor görevi görür. Mekân bazen de sosyal yapıların ve hiyerarşilerin bir temsili olarak öne çıkarak kültürel ve tarihsel hafızanın aşılandığı bir araca dönüşür. Edebiyat ayrıca zihnin iç mekânlarını araştırır ve okuyucularla yankı uyandıran psikolojik ve duygusal manzaraları tasvir eder. Bu tasvirler sayesinde mekân, eser kişilerinin varoluşsal belirsizliklerini ve ruhsal dönüşümlerini yansıtır.

Kafamda Bir Tuhafılık'ta Vaka ve Mekân Örgüsü

Orhan Pamuk'un üzerinde altı yıl çalıştığı, ele aldığı konusunun yanı sıra farklı anlatımı ile öne çıkan *Kafamda Bir Tuhafılık* 2014'te yayımlanmıştır. Romanda Mevlut Karataş ve onun yakın çevresini yer alan kişilerin yaşamları yansıtılırken köyden kente göç ve göçün kaynaklık ettiği toplumsal değişim; kentleşme, işsizlik, yoksulluk, gecekondu kültürü gibi birçok sosyal meseleye de değinilir. Zaman ve mekânın yanı sıra kişi kadrosu da oldukça geniştir. Bu nedenle Pamuk'un romanda eser kişilerini tanıttığı ve akrabalık ilişkilerini ortaya koyduğu bir soyağacı tablosuna yer vermesi, olayların daha iyi anlaşılması adına oldukça önemlidir. Bu soyağacına göre Hasan Aktaş ve Safiye Aktaş çiftinin Korkut ve Süleyman adında iki oğlu bulunur. Korkut-Vediha evliliğinden Bozkurt ve Turan, Süleyman-Melahat evliliğinden de Hasan ve Kâzım adında ikişer çocuk doğmuştur. Soyağacının karşı tarafında yer alan Mustafa Karataş ise Safiye'nin kız kardeşi Atiye ile evlidir ve isimleri belirtilmeyen iki kız çocuğu ve Mevlut adında bir erkek çocukları bulunur. Ayrıca bu tabloda Rayiha ile evli Mevlut'un da Fatma ve Fevziye adında iki kız çocuğunun olduğu anlaşılmaktadır. Aile dışında kalmasına karşın olay örgüsünde belirli ağırlıkları bulunan Boynueğri Abdurrahman Efendi, Hacı Hamit Vural, Laz Nazmi, Ferhat gibi kişiler de bu tabloda yer almaktadırlar.

Kafamda Bir Tuhaflık'ta Mekânın Dönüştürücü Etkisi

Orhan Pamuk'un romanın giriş bölümünde "Boza satıcısı Mevlut Karataş'ın hayatı, maceraları, hayalleri ve arkadaşlarının hikâyesi ve 1969 ile 2012 yılları arasında İstanbul hayatının pek çok kişinin gözünden anlatılmış bir resmidir." Sözleriyle özetlediği bu eser, kırk yılı aşkın bir süreyi kapsar. Eserde ele alınan zaman dilimine koşut olarak mekân da oldukça geniş bir alana yayılır. Konya'nın Beyşehir kazası başta olmak üzere Duttepe, Kuştepe, Esentepe, Gültepe, Harmantepe, Seyrantepe, Oktepe gibi gecekondulu semtleri ve İstanbul'un çeşitli yerleri (Gaziosmanpaşa, Mecidiyeköy, Taksim, Beyoğlu, Tarlabası, Feriköy, Haliç, Kadırga, Sultanahmet, Kumkapı, Aksaray, Edirnekapı, Balat, Fatih, Karagömrük, Cankurtaran) mekânı oluşturan unsurlardır. Eser kişilerinin yaşamları üzerinde dönüştürücü etkisi bulunmalarıyla dikkat çeken bu mekânların başında gecekondulu semtleri gelmektedir.

Beyşehir kazasının Cennetpınar köyünden İstanbul'un değişen yüzünün önemli bir parçasını, bir anlamda madalyonun öteki yüzünü teşkil eden gecekondulu semtlerinden birine yerleşen Mevlut için bu alanlar, yaşama tutunma ve varoluş mücadelesinin birer sahnesi haline gelir. Özellikle Duttepe-Kültepe onun kimliğini ve hayata dair duruşunu yeniden inşa ettiği bir zemin olur. İlk çocukluk yıllarını köyde geçirdikten sonra ortaokul eğitimini sürdürmek için yazıldığı okuldan başlayarak bu yerleşim alanlarının sosyal yaşamı; ekonomik, kültürel ve dinsel çatışmalar Mevlut'un yaşamını, hayata bakış açısını derinden etkiler. Kırk yılı aşkın bir süre İstanbul sokaklarında yoğurt, boza, pilav satıcılığı, otopark bekçiliği, büfe müdürlüğü, dondurma satıcılığı, elektrik tahsildarlığı gibi pek çok çeşitli işler yapan Mevlut "şehrin bir yandan çeşit çeşit insanlarla dolmasına, kültür değişimlerine tanık olurken bir yandan da şehrin büyük bölümünün yıkılıp yeniden inşasına, modernleşmesine tanık olur; öte taraftan ise askeri darbelere, siyasal çatışmalara, ülkenin içinden geçtiği değişim ve dönüşümlere şahitlik eder" (Karataş, 2024, s. 11).

Orhan Pamuk bu romanında "gizli bir özne olarak İstanbul'u 1950'lerden itibaren kronolojik bir seyirle 2010'lara doğru işlerken kentin mekânsal ve demografik gelişimine ve yozlaşmasına Marksist geleneğin yaklaşımlarını hissettirecek biçimde atıflarda bulunur" (Sarıkaya, 2015, s. 87). Gecekondulu bölgelerine gelerek kurnazlıkları sayesinde 'arazi çeviren' kesim, İstanbul'un yaşadığı hızlı kentsel dönüşüm sürecinde sosyo-ekonomik açıdan yükselirken Mevlut gibi yoğurt, boza ve pilav satıcılığı, işportacılık, seyyar satıcılık yapan kişiler kentleşmeyle birlikte gelişmeye başlayan tekelleşmeye yenik düşer. "1972, Kasım ayında bir pazar sabahı o hafta izleyecekleri yoğurt dağıtım trafiğini üzerinden geçerken Mevlut artık babasıyla birlikte sokaklarda hiç satış yapmayacaklarını anladı. Gittikçe büyüyen yoğurt üreticisi şirketler artık yoğurt tepsilerini kamyonetlerle Taksim'e, Şişli'ye satıcıların ta ayağına kadar bırakabiliyorlardı" (Pamuk, 2014, s. 87).

Mevlut'un Rayiha ile kaçıp evlendiği yazdan bugüne geçen yedi yılda süt, çikolata ve şeker üreticisi büyük şirketler birbirleriyle rekabet ederek önce İstanbul'un bütün bakkallarına, pastanelerine, sandviç ve sigara büfelerine bedava derin dondurucu vermişlerdi. Mayıs'tan başlayarak bu soğutucu dolapların sahipleri onları dükkânların önüne çıkarıyor, kimse de sokak dondurmacısından alışveriş etmiyordu. Mevlut beş dakika aynı köşede durursa kaldırımı işgal etti diye arabasını alıp parçalayan belediye memurları, büyük şirketlerin kaldırımında yürümeyi zorlaştıran buzdolaplarına hiç ses etmiyordu. Televizyonda hiç durmamacasına bu şirketlerin tuhaf adlı dondurma ürünleri duyuluyordu (Pamuk, 2014, s.287-288).

Romanda dikkat çekilen bu tekelleşme, o dönem İstanbul'unun çehresinin hızla değişmesini sağlayan kentsel-mekânsal dönüşümün önemli bir unsuru olarak verilir. Zira tekelleşmeyle birlikte sadece iktisadi yaşam değil kent kültüründen gündelik yaşam alışkanlıklarına değin birçok şey hızlı bir şekilde değişmeye ve hatta yozlaşmaya başlar. Bir müşterisinin Mevlut'a "Vallahi artık seni görmek için alıyoruz köy yoğurdunu Mevlut oğlum" (Pamuk, 2014, s. 121) deyişi bu açıdan önemli bir ifade olarak görülebilir.

İyi, dürüst, samimi ve vefakâr olmasıyla dikkati çeken Mevlut'un geleneksellik-modernlik, iyi-kötü, maneviyat-maddiyat bağlamında yaşadığı 'tuhaflık hissi sosyo-mekânsal değişimle de ilişkilendirilebilir. Zira sokaklardaki kalabalık, caddeleri iki yanında yükselen yüksek katlı binalar, yeni gecekondulu alanları, gayrimeşru yollarla zenginleşen yeni kentli sayısı arttıkça Mevlut'un hissettiği bu hissin daha da derinleştiği görülür. Mevlut'un ilk etapta derin bir çatışma ve yabancılaşma duygusu yaşamasına neden olan bu his zaman içinde modernliğe karşı geleneğe, kötüye karşı iyiliğe ve maddiyata karşı maneviyata daha çok yönelmesine neden olur:

Başkahramanın meselelere bakışında beliren tuhafılık hissi, değişen zamanla birlikte yitirilmiş değerlerin korunmasına ve yaşatılmasına yönelik yorumları da içerir. Bu bağlamda Mevlut'un hayat hikâyesi değişen zamanın getirdikleri ve toplumsal yozlaşmanın etkilerini içeren bir duyarlılıkla okura aktarılır. Geçen zaman Mevlut'un dünyasında üç şeyi -iyi insan olma, boza satma isteği ve kafasındaki tuhafılık hissi- değiştirmez. Yazar, Mevlut üzerinden yeri geldikçe bu değerlerin korunmasına atıfta bulunarak anlatı boyunca onun kültürünü, geleneklerini, değerlerini koruduğunu göstermeye çalışır. Diğer kahramanlardan farklı oluşunu çeşitli vesilelerle dile getirir. Böylelikle romandaki Mevlut portresi, yaşadığı çağdaki değişime, yozlaşmaya karşı duran yönüyle çizilir. Bu bakımdan Mevlut her ne kadar resmi ve özel görüş ayrımıyla bir bölünmüşlük yaşasa da romanın sonunda diğer roman kahramanlarına nazaran değerlerini koruyabilmesiyle öne çıkmaktadır (Şimşek, 2020, s. 309).

Mevlut, çevresinde yaşanan sosyal, ekonomik, kültürel ve mekânsal dönüşümü geleneksel/nostaljik bir bakış açısıyla sorgularken eski zamanlara özlem duyar. Boza, yoğurt ve pilav satmak için İstanbul'un birçok semtini sokak sokak gezdiği için kentin değişen, çirkinleşen çehresinin en yakın tanıklarından biri de Mevlut'tur. Mevlut, yaşanan bu hızlı değişimin olumsuzluklarına karşılık sık sık hatıralarına sığınma yolunu seçer:

Ama bunlar çok eski zamanların hatıralarıydı. Bu yirmi beş yılda İstanbul o kadar değişmişti ki bu ilk hatıralar Mevlut'a masal gibi geliyordu şimdi. Şehre ilk geldiğinde neredeyse hepsi parke taşı kaplı olan sokaklar şimdi asfaltla kaplanmıştı. Şehrin büyük bir kısmını oluşturan, bahçeler içindeki üç katlı evlerin çoğu yıkılmış, yerlerine üst katlarında yaşayanların sokaktan geçen bir satıcının sesini işitmeyeceği yüksek apartmanlar dikilmişti. Radyoların yerini geceleri sürekli açık olan ve gürültüsüyle bozacının sesini işitilmez kılan televizyonlar almıştı. Sokaklardaki boz ve solgun kıyafetli sessiz ve ezik insanlar gitmiş, yerlerine gürültücü, hareketli ve iddialı kalabalıklar gelmişti (Pamuk 2014, s. 28-29).

Onun hatıralarında yaşattığı sokak, cadde ve evler henüz yozlaşmamıştır. Bu yerlerde oturan kişiler, sadece insan ilişkilerine değil sokak satıcılarına da değer verir. Sokak başında 'boza' diye bağırduğunda insanlar camlarını açar, kimi sepet sarkıtır kimi de onu evine davet eder. Ancak Mevlut, eski ahşap evlerinin yerini betonarme yapılara bıraktığı yeni mahallelerde sesini kimseye duyuramaz. Yeni yaşam tarzını yansıtan bu yeni binalarda oturan insanlar, Mevlut'a ve yaptığı mesleğe 'vadesi geçmiş bir nesne' gözüyle bakar. Yeni insan tipinin aşağılayıcı, küçümseyici bakışları arasında hayata tutunmaya çalışan Mevlut, bir aşamadan sonra yeni yapıları, insanların samimiyetlerini kaybetmelerinin faili olarak görür. Kentsel mimaride yaşanan değişimi korku ve Tanrısızlık ile özdeşleştirir:

Sanki şehrin yosunlarla kaplı eski duvarları, güzel harflerle kaplı eski çeşmeleri, çürüyüp eğrilerek birbirine yaslanan ahşap evleri yanıp yıkılıp bitip tükenmiş ve yerlerine yapılan yeni sokaklar, beton evler, neon lambalı dükkânlar, apartmanlar daha eski, daha korkutucu ve daha anlaşılabilir yerler olarak inşa edilmişlerdi. Sanki şehir tanıdığı bir yer, geniş bir ev olmaktan çıkmış, her önüne gelenin sınırsız beton, sokak, avlu, duvar, kaldırım ve dükkân eklediği tanrısız bir yere dönüşmüştü (Pamuk, 2014, s. 408).

İstiklal, Atatürk, Halaskargazi, Sıraselviler, Çarşı Caddesi; Taksim, Eminönü, Kurtuluş, Şişli Meydanı Mevlut'un İstanbul'da en çok vakit geçirdiği alanlardır. Geçmişe olan bağlılığıyla dikkati çeken Mevlut, kentin sokak, cadde, çeşitli alan ve mekânlarında yaşanan değişimleri suni bulur. Her yerin birbirine benzemesinden; yenilik adıyla yapılan düzenlemelerin çirkinliğinden rahatsızdır:

Mevlut İstanbul'a ilk geldiğinde "şehir dışı" denen sur dışındaki bütün bu mahalleler şimdi otuz üç yıl sonra artık birbirine benziyordu: Birbirlerine çok yakın yapılmış, kocaman pencereci, sekiz on katlı kötü yüksek apartmanlar, eğri büğrü sokaklar, inşaat yerleri, şehirdekinden de büyük kocaman reklam levhaları, televizyon seyreden erkeklerle dolu kahvehaneler, şehrin her köşesini birbirine benzeten ve köpeklerin erişemediği, tren vagonu misali demirden çöp arabaları, demir parmaklıklı üst geçitler, ağaçsız meydanlar ve mezarlıklar ve her mahallede aynı olan ve kimsenin boza almadığı ana caddeler (Pamuk, 2014 s. 414-415).

Kente ve kentsel mekânlara yönelik bu bakış açısının Mevlut'un ruh dünyası üzerinde büyük etkilere yol açtığı anlaşılmaktadır. Önceleri kentin en ücra ve karanlık sokaklardan geçerken sadece başıboş köpeklerden korkan Mevlut'un son zamanda insanlardan daha çok korkmaya başladığı, onlarla karşılaşmaktan çekindiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Mevlut'un iç çatışmasını daha çok körüklerken

derin bir yabancılaşma duygusu yaşamasına neden olur. Sokaklarda dolaşırken kendisini tedirgin eden yeni insan tipinden tamamen farklı bir noktada bulunduğunu, onlarla ortak bir paydaya sahip olmadığını hisseder:

Kırk üç yıldır İstanbul'daydı Mevlut. Bunun otuz beş yılında, şehirde geçirdiği her yılın kendisini buraya daha çok bağladığını hissetmişti. Son yıllardaysa zaman geçtikçe İstanbul'a yabancılaştığını hissediyordu. Şehre durdurulamaz sel dalgaları gibi büyüyerek gelen milyonlarca yeni insan ve onların yeni evleri, yüksek binaları, alışveriş merkezleri yüzünden mi? Mevlut, 1969'da şehre geldiği sıralarda yapılan binaların, yalnız gecekonduların değil, Taksim'deki, Şişli'deki kırk küsur yıllık apartmanların da yıkıldığını görüyordu. Eski binalarda yaşayan insanlar sanki şehirde onlara verilen sürelerini doldurmuşlardı. Yaptıkları binalarla birlikte o eski insanlar gözden kaybolurken, yerlerine yapılan daha yüksek, daha korkutucu, daha beton binalara yeni insanlar yerleşiyordu. Mevlut otuz kırk katlı bu yeni binalara baktıkça bu yeni insanlardan biri olmadığını hissediyordu (Pamuk, 2014, s. 457).

Kentte yaşanan değişimin hızı arttıkça kişisel tarihinin yok olduğunu, belleğinde özenle muhafaza ettiği hatıraların da işgal edildiğini hisseden Mevlut, bu hissi kentsel dönüşümle çehresi büsbütün değişen Kültepe'ye yıllar sonra gittiğinde derin bir şekilde yaşar. Çocukluk yıllarının geçtiği arsaya yapılan on iki katlı bir apartmanı gören Mevlut, hiçbir şeyin eskisi gibi olmadığını anlar. Süleyman'ın dairesinden kentin manzarasını izlerken bir an için babasının onu Kültepe'nin en yüksek noktasına çıkardığı anı hatırlar. Ancak gördüğü manzara karşısında Mevlut'ta korku dışında bir his uyanmaz: "Mevlut'un şimdi karşısında pencerelerden yapılmış bir çeşit duvar dokusu vardı. Şehrin gücü, korkutucu gerçekliği, vahşiliği Mevlut'a bile hâlâ sert bir duvar etkisi veriyordu. Bu duvarın üzerinde on binlerce, yüz binlerce pencere Mevlut'u birer göz gibi seyrediyordu" (Pamuk, 2014, s. 461).

Sonuç

Mekân konusunu, kaleme aldığı romanların ana unsuru haline getiren Orhan Pamuk, *Kafamda Bir Tuhaflık*'ta da bu yönde bir eğilim sergilemiştir. Yazar, bu romanında gerçek ve kurmaca mekânlarda yaşanan değişim-dönüşüm perspektifinde Türkiye'nin yakın tarihine ve sosyal değişim sürecine ayna tutmuştur. Gelenek ve geçmiş yaşama bağlılığıyla dikkati çeken Mevlut, bu aşamada yazarın duygu ve düşüncelerine aracılık eder. Yoğurt, boza, pilav, dondurma satıcılığı başta olmak üzere birçok işte çalışan Mevlut, kırk yılı aşkın bir süre boyunca bir flanör edasıyla İstanbul'u karış karış dolaşmış; bu süre zarfında sosyal, kültürel ve kentsel dokuda yaşanan her türlü değişim-dönüşümün en yakın tanığı olur. Bu süreç naif, dürüst ve samimi bir karakter olan Mevlut'un iç dünyasında önemli çatışmalar yaşamasına çeşitli sorgulamalar yapmasına neden olur. Mevlut, sadece mekân veya kentsel dokuda yaşanan değişime değil insan ilişkilerinde yaşanan yozlaşmaya da anlam veremez.

Romanda İstanbul'un hızlı göç ve kentleşme süreci ile bir anda kalabalıklaşması, gecekondulaşma süreci ve bu sürecin yol açtığı çeşitli sorunlar, romanın odağında yer alan Mevlut ve çevresi, gezdiği mekânlar üzerinden verilmeye çalışır. Ayrıca İstanbul'un sosyal, kültürel, ekonomik dönüşümü ile mekânsal değişim arasında anlamlı bir koşutluk kurulmuştur. Yozlaşma, karmaşa, köksüzlük ve çürümeyi temsil eden hızlı mekânsal değişime karşılık Mevlut'un tutunduğu değerler, maneviyat, iyilik ve gelenekler geçmişteki önemlerini yitirdikleri için adeta bir tuhaflığa, nostaljik bir özleme dönüşür.

Özetle *Kafamda Bir Tuhaflık*'ta mekânın dönüştürücü yönünün hem mikro hem de makro düzeyde iyi bir şekilde sonuçlanmadığı görülmektedir. Bu durum Mevlut açısından değerlendirildiğinde Mevlut'un kendisine ve çevresine yabancılaşmasına neden olduğu görülmektedir. Makro düzeyde ise İstanbul'da yaşanan kentsel dönüşümün beraberinde çözülme, çatışma, yozlaşma gibi sosyal ve kültürel olguları getirdiği söylenebilir.

Kaynakça

- Adıgüzel Özbek, D. & Ertürk, Doğan Z. (2017). Mekânı anlama üzerine süreç odaklı bir yaklaşım, *Tasarım ve Kuram*, 24, 79-89.
- Asiltürk, B. (2014). Üçlü sarmal: Zaman-mekân-söz. *Türk Dili*, (747), 83-86.
- De Jong, G. F. & Fawcett, J. T. (1981). Motivations for migration: An assessment and a value-expectancy research model. In Gordon F. De Jong & Robert W. Gardner (Eds.), *Migration Decision Making*:

- Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries* (pp. 13-58). New York: Pergamon Press.
- Freudenthal, G. (1986). *Atom and Individual in the Age of Newton: On the Genesis of the Mechanistic World View*, Boston Studies in the Philosophy and History of Science.
- Kahveci, K. (2017). Varlık-yokluk arasında: mekân üzerine bir değerlendirme, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 59, 101-108.
- Karataş, T. (2024). *Filanör kavramı bağlamında Kafamda Bir Tuhafılık ve Kara Kitap romanlarının mukayeseli incelemesi*. [Yüksek lisans tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kutluer, İ. (2003). "Mekân", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, *TDV Yayınları*, Ankara, 28, 550-552.
- Lee, E. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3 (48), 47-57.
- Lefebvre, H. (2019). *Mekânın üretimi*. (Çeviren: Işık Ergüden). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Merriman, P. (2009). Mobility. In Nigel Thrift, Rob Kitchin (Eds.), *International encyclopedia of human geography*, (pp. 134-143). Oxford: Elsevier.
- Öner, H. (2020). Edebiyat mekân ilişkisinin psikolojik ve sosyolojik boyutları, Öztürk Emiroğlu, Gülsemin Hazer, Macit Balık, Hülya Ürkmez (Ed.), *Prof. Dr. Ramazan Kaplan'a Armağan içinde* (177-187). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Pamuk, O. (2014). *Kafamda Bir Tuhafılık*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Piguet, E. (2018). Theories of voluntary and forced migration. Robert McLeman & François Gemenne (Eds.) In *Routledge handbook of environmental displacement and migration* (pp.17-28). Abingdon: Routledge.
- Piguet, E. (2018). Theories of Voluntary and Forced Migration. Robert McLeman & François Gemenne (Ed.) In *Routledge Handbook of Environmental Displacement and Migration*, p.17-28, Abingdon: Routledge.
- Pooley, C., Turnbull, J., & Adams, M. (2005). *A mobile century? Changes in everyday mobility in Britain in the twentieth century*. Farnham: Ashgate.
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.
- Sakallı, C. (2021). Tema araştırmasına bir katkı olarak edebiyatta mekân ve edebi mekân. *KARE*, (Özel Sayı) 95-114.
- Sarıkaya, H. (2015). *Kafamda Bir Tuhafılık* romanında mekânın sosyolojik işlevi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 52, 79-96.
- Şimşek, Y. (2020). Orhan Pamuk'un *Kafamda Bir Tuhafılık* romanında yitirilmiş değerler. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 67, 299-328.
- Tartakovsky, E. & Schwartz, S. H. (2001). Motivation for emigration, values, wellbeing, and identification among young Russian Jews. *International Journal of Psychology*, 36 (2), 88-99.
- Ülken, H. Z. (1969). *Bilim felsefesi*. İstanbul: Ülken Yayınları.